

**KULTURA
ODIJEVANJA U BiH
NA PRIJELAZU IZ
19. U 20. STOLJEĆE:
ULOGA I ZNAČAJ
ILUSTRACIJA
I PRILOGA U
ČASOPISU „NADA“
(1895-1903) U
SUSRETU DVA
KULTURNA KRUGA***

Dr. Aida ABADŽIĆ - HODŽIĆ

Sazetak

Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće u Bosni i Hercegovini desio se karakterističan i jedinstven susret i ispreplitanje kulturnih krugova alaturca i alafranga. Ovaj zanimljiv i slojevit fenomen, koji je nastao uslijed specifičnih povijesnih okolnosti na ovim prostorima i smjene stare (osmanske) i dolaska nove (austroougarske) uprave, ostavio je karakterističan trag u arhitekturi, urbanizmu, dizajnu, umjetničkom obrtu i načinu odijevanja toga vremena. Strani putopisci, arhitekti i slikari Zemaljske vlade koji su boravili u Bosni i Hercegovini pokazivali su veliki interes za ovaj osobiti aspekt bh. kulture, koji se ogledao kako u sadržajima značajnih razmjera, poput dekoracije bosanskih paviljona na velikim svjetskim izložbama (Budimpešta, 1896; Bruxelles, 1897; Beč, 1898; Paris, 1900), tako i u svakodnevnom životu, načinu odijevanja i novoj kulturi provođenja slobodnog vremena. Spomenuta pojava tumačila se na različite načine, otkrivajući, istovremeno, svoje složeno socio-ekonomsko, političko i kulturno zaleđe - od 'orijentalizirajućih' viđenja Bosne i njenog stanovništva do pokušaja obuhvatnijeg razumijevanja autohtonih vrijednosti i oblikovnih potencijala tradicije. Poseban značaj u bilježenju i praćenju ovih pojava imali su slikovni i tekstualni prilozi objavljivani u časopisu za pouku, zabavu i umjetnost „Nada“, koji je, kao ilustrirana književna revija, izlazio u periodu od 1895. do 1903. godine, u izdanju Zemaljske vlade u Sarajevu i čiji je prvi urednik bio Kosta Hörmann. Tekstualni i likovni prilozi u časopisu „Nada“ pružaju zanimljiv, značajan i dosada potpuno neistražen izvor za cjelovitije zacrtavanje problemskog okvira složenog socio-ekonomskog, političkog i kulturnog fenomena susreta krugova alaturca i alafranga, a koji se u predmetnom razdoblju ogledao i u brojnim polemikama vođenim u periodici, osobito o promjenama u načinu odijevanja, a koje (polemike) danas, u novim političkim i integracijskim procesima, zadobivaju nove i dalekosežnije dimenzije.

* Dio predavanja izloženog na međunarodnom simpoziju *Odjeća kao simbol identiteta* održanom na Tehničkom fakultetu u Bihaću, 23.-25.5.2011.

Uvodne napomene

Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće u Bosni i Hercegovini desio se karakterističan i jedinstven susret i ispreplitanje kulturnih krugova *alaturca* i *alafanga*. Ovaj zanimljiv i slojevit fenomen, koji je nastao usljed specifičnih povijesnih okolnosti na ovim prostorima i smjene stare (osmanske) i dolaska nove (austroougarske) uprave, ostavio je karakterističan trag u arhitekturi, urbanizmu, dizajnu, umjetničkom obrtu i načinu odijevanja toga vremena. Intenzivniji doticaji dviju imperija započeli su već u vrijeme *tanzimata*, odnosno perioda reformi u Osmanskom carstvu od 1839. do 1876. godine, a tokom kojih su, primarno u oblasti uprave, vojske, obrazovanja i financija, a na poticaj istaknutih osmanskih reformatora obrazovanih u Evropi, usvajani određeni zapadni modeli koji su se dijelom reflektirali i u navedenim oblastima kulture i umjetnosti.

Strani putopisci, arhitekti i slikari Zemaljske vlade koji su boravili u Bosni i Hercegovini pokazivali su veliki interes za ovaj osobiti aspekt bosanskohercegovačke kulture, a koji se ogledao kako u sadržajima značajnih razmjera, poput dekoracije bosanskih paviljona na velikim svjetskim izložbama (Budimpešta, 1896; Bruxelles, 1897; Beč, 1898; Paris, 1900), tako i u svakodnevnom životu, načinu odijevanja i novoj kulturi provođenja slobodnog vremena. Spomenuta pojava tumačila se na različite načine, otkrivajući, istovremeno, svoje složeno socio-ekonomsko, političko i kulturno zaleđe - od 'orijentalizirajućih' viđenja Bosne i njenog stanovništva do pokušaja obuhvatnijeg razumijevanja autohtonih vrijednosti i oblikovnih potencijala tradicije, kao što je to bio, na primjer, interes određenog broja arhitekata djelatnih u Bosni za definiranje i zaštitom tzv. *bosanskog sloga* u arhitekturi. Poseban značaj u bilježenju i praćenju ovih pojava imali su slikovni i tekstualni prilozi objavljeni u časopisu za pouku, zabavu i umjetnost „Nada“, koji je, kao ilustrirana književna revija, izlazio u periodu od 1895. do 1903. godine, u izdanju Zemaljske vlade u Sarajevu i čiji je prvi urednik bio Kosta Hörmann. Časopis je izlazio dva puta mjesečno, na latiničnom i ćirilničnom pismu, a kvalitetom svojih literarnih i likovnih priloga predstavljao je jedan od najboljih tadašnjih časopisa u Bosni i Hercegovini, iskazujući nedvojbeno ambicije tadašnje vlade za oblikovanjem javnog mnijenja o uspjesima i civilizacijskom značaju austroougarske uprave na ovim prostorima.¹

¹ Iako je najveći dio tekstova objavljenih u „Nadi“ bio vezan uz književnost (najčešće je bila riječ o poeziji, ulomcima iz romana, pripovjetkama, putopisima) ili književnu historiografiju, prvi osvrti na likovne izložbe u BiH, kao i osvrti na značajnije likovne izložbe u većim centrima, na značajne umjetnike ili umjetničko-historijske pravce, mada često pisane od strane nepoznatih autora, značajan su izvor za proučavanje početaka likovne kritike i esejistike u Bosni i Hercegovini. Spomenimo, kao vrijedne priloge, osvrt na drugo Venecijansko bijenale (Jakša Čedomil, *Sa među-*

Osobitu vrijednost „Nade“ predstavljali su likovni prilozi slikara Zemaljske vlade i Sarajevskog slikarskog kluba (Ewalda Arndta Čeplina, Lea Arndta, Maximiliana Liebenweina i Ivane Kobilce) čije slike, crteži i grafički listovi, između ostalih tema, pokazuju iznimno zanimanje za način odijevanja i običaje lokalnog stanovništva² i primarni su izvor ovog teksta koji se temelji na detaljnom proučavanju svih brojeva koji su izašli u osmogodišnjem razdoblju izlaženja. Slikovni prilozi objavljeni u „Nadi“ sinhroni su sa djelovanjem nešto ranije osnovanog Zemaljskog muzeja u Sarajevu (1888. godine) i sa nastojanjima Zemaljske vlade za sistematizacijom, klasifikacijom i valorizacijom etnografske građe.

Prijelaz stoljeća predstavljao je, istovremeno, i period školovanja značajnog broja bh. intelektualaca na evropskim univerzitetima. Ove se godine, tako, bilježi stogodišnjica od obrane doktorske disertacije Safvet-bega Bašagića (1870-1934) na Univerzitetu u Beču.³ Safvet-beg Bašagić utemeljitelj je bosanskohercegovačke orijentalne filologije na znanstvenim osnovama, ali i izučavanja opće i kulturne historije Bosne i Hercegovine u doba osmanske vlasti te gotovo paradigmatički primjer plodonosnog susreta dviju kulturnih krugova, što je autoru omogućilo da, s jedne strane, kroz poznavanje orijentalnih jezika (arapskog, perzijskog, turskog) ima uvid u izvorne tekstove, a s druge strane, da se kao doktorant na Bečkom univerzitetu i služeći se njemačkim jezikom, upozna s rezultatima istraživanja vodećih orijentalističkih katedri u Evropi tog vremena. Danas

narodne izložbe u Mlecima, „Nada“ br. 21, 1.11.1897., str. 407), osvrt na pariški Salon i opis polemika oko Rodinovog *Balzaca* (Josip Marković, *Osvrt na pariški salon*, „Nada“, br. 22, 15.11.1898., str. 346-347.), tekst o plakatima A.Muche („Nada“, br.4, 15.2.1900, str. 60-61); tekst A.G.Matoša o slikarstvu u Palais des Beaux Arts („Nada“, br.1, 1.1.1901., str.7. i „Nada“, br.2, 15.1.1901., str. 20-21), te tekst o secesiji u Beču objavljen u posljednjem broju (D.N.P., „Nada“, br. 24, 15.12.1903., str. 336) itd.

² Na temelju brojnih likovnih priloga o bh. prirodnim ljepotama, starim gradovima, ljudima, nošnjama i običajima reproduciranim u časopisu „Nada“ nastali su likovni albumi iz kojih su kasnije, na prijedlog autora, slike, crteži i grafički listovi izlagani u originalu širom Austro-Ugarske: Evald Arndt Čeplin *Iz umjetničke bilježnice Herceg-Bosnom*, Ljudevit Kuba *Iz slikarske bilježnice Herceg-Bosnom*, Ivana Kobilca i Max Liebenwein, *Iz bilježnice sarajevskog slikarskog kluba*.

³ Doktorska disertacija Safvet-bega Bašagića objavljena je pod nazivom *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti I*, u vlastitoj nakladi u Sarajevu, 1912. godine. Bogata zbirka orijentalnih rukopisa Safvet-bega Bašagića (koju čine 283 rukopisna kodeksa i 496 štampanih knjiga), koju je autor prodao 1924. godine Univerzitetskoj biblioteci u Bratislavi, upisana je 2010. godine u UNESCO-ov Registar svjetske baštine (*Mémoire du Monde*) jer su djelatnošću autora, kako stoji u obrazloženju odluke, „spašena od zaborava“ unikatna i nemjerljivo vrijedna djela orijentalno-islamske kulture iz oblasti lijepih književnosti i brojnih znanstvenih i teoloških disciplina.

je malo poznata činjenica da je kao student u Beču, Bašagić napisao i pjesmu pod nazivom *Dojmovi iz Secesije*, neposredno nakon posjete prvoj izložbi secesijske umjetnosti u tome gradu.⁴ Upravo vremenu Safvet-bega Bašagića pripadaju i gorljive rasprave o načinu odijevanja u duhu *novog vremena* i nove kulture, koje su, ujedno, tematizirale i mnogo važnije pitanje socijalnog, ekonomskog i obrazovnog položaja žena muslimanske vjeroispovijesti u društvu kao i odnosa tradicije i moderniteta koje se vremenom oblikovalo kao središnje pitanje bošnjačke politike i kulture u 20. stoljeću u cjelini. Tekstualni i likovni prilozi u časopisu „Nada“ pružaju zanimljiv, značajan i dosada potpuno neistražen izvor za cjelovitije zacrtavanje problemskog okvira složenog socio-ekonomskog, političkog i kulturnog fenomena susreta krugova *alaturca* i *alafiranga*, a koji se u predmetnom razdoblju ogledao i u arhitekturi, urbanizmu kao i u brojnim polemikama vođenim u periodici, a koji je danas, u novim političkim i integracijskim procesima, zadobio nove i dalekosežnije dimenzije.

O načinu odijevanja u Bosni u pisanim izvorima – nekoliko primjera

Neki od najranijih pisanih izvora u kojima se spominju specifičnosti odijevanja na prostoru današnje Bosne i Hercegovine nalaze se u dubrovačkim arhivskim spisima iz srednjovjekovnog perioda, a koji spominju haljine *ad modum bosnensem* te pojas *centura larga bosignana*, kao dijelove nošnje bosanske vlastele. Iz 16. stoljeća datira jedan šturi podatak iz knjige slovenskog putopisca Benedikta Kuripešića koji je proputavao Bosnom 1530. godine u svojstvu tumača za latinski jezik, kao član delegacije kralja Ferdinanda, u posjeti sultanu Sulejmanu II u svrhu zaključivanja primirja. U svome putopisu pod nazivom *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, Kuripešić piše „da se hrišćani obiju vjerozakona odijevaju isto kao i Turci, a razlikuju se samo po tome što ne briju glave kao Turci.“⁵

Posmatrajući sve narodne nošnje na teritoriji BiH u vrijeme osmanske vlasti može se prije svega uočiti razlika u načinu odijevanja između gradskog i seoskog stanovništva koja je prvenstveno nastajala zbog različite ekonomske moći, prije nego li razlika u odijevanju između različitih konfesionalnih grupa, mada su postojale, osobito od 18. stoljeća, stroge odredbe u tom pogledu. Iako se kršenje ovih pravila rijetko dopuštalo, važno je naglasiti da su veće razlike u načinu odijevanja u osmansko vrijeme postojale između grupa različitog socijalno-imovinskog statusa nego li između različitih vjerskih grupa. Otuda su se kod svih naroda i konfesija, za dijelove nošnje

još dugo u 19. stoljeću koristili turski nazivi, poput *čakšire*, *ječerma*, *ferman*, *džemadan*, *dimije*, *jemenija*, *kundure*, *nanule* itd.⁶ I muška gradska nošnja, sve do druge polovine 19. stoljeća gotovo je potpuno bila u orijentalnom stilu, pri čemu razlike u bojama uglavnom iznova ukazuju na vjersku pripadnost, a razlike u kvaliteti materijala na socijalno-imovinski položaj.

U svome djelu *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine od 1463 do 1850*, koje pripada oblasti izučavanja kulturne historije Bosne u osmanskom periodu i bilo je objavljeno 1900. godine kao prvo djelo napisano na bosanskom jeziku, na temelju osmanskih historijskih izvora⁷, Safvet-beg Bašagić, između niza podataka o životu u Bosni i Hercegovini u predmetnom razdoblju, navodi i zanimljive odredbe o načinu odijevanja u Bosni u 18. stoljeću. Bašagić tako spominje odredbu Husamudin paše (namjesnik od 1792. do 1797.) iz 1794. godine o nošnji i boji odijela: „Prema visokoj carskoj zapovjedi i šerijatskim pravilima zeleno, bijelo, žuto i crveno odijelo i obuća nošnja je muslomanska i jeničarska; dugi kalpak, dal-fes, gunj zagraija i postule od kajsera naročito je nošnja jeničarska; ljubičasta, crna i modra džoka, crne čizme ili postule i crno odijelo nošnja je kršćanska; osim toga plave čizme, mestve ili papuče i druga odijela nošnja je kršćanska i židovska.“⁸ U svojim *Kronikama*, Mula Mustafa Bašeskija bilježi odredbu novog kadije, iz januara 1778. godine o tome kako Jevreji ne smiju nositi žute mestve s papučama, ni crvene čakšire (muške vunene hlače-o-a.), već čakšire naizvrat.⁹ Uz putopise i kronike, značajan izvor za proučavanje gradske nošnje u BiH su, svakako, i sevdalinke, tradicijske ljubavne pjesme gradskih sredina, u osmansko vrijeme. Jedna od tih pjesama je i sevdalinka *Prošetala Hana Pehlivana*:

Prošetala Hana Pehlivana/ Ispred dvora Firdus-kapetana;/ Za njom ide Kumrija robinja./“Kumrijice, po Bogu sestrice,/ je l` mi kratka peča i feredža?/ Vide l` mi se džanfezli dimije?/ Vide l` mi se noge do šljanaka?/Gleda li me Firdus-kapetane,/ Gleda li me i begeniše l` me?“¹⁰

6 Od 1878. godine, odjeća begova izrađivala se od čohe plave, crvene i zelene boje, sa vezom od srmenog konca, dok je odjeća srednjeg staleža (trgovaca i zanatlija) bila od tamne čohe sa vezom od crnog gajtana. Pojasi su kod pravoslavnog stanovništva bili crveni, kod katoličkog ljubičasti, a kod muslimanskog šareni, *mukadem pasovi*.

7 Safvet-beg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (1463-1850)*, Vlastita naklada, Sarajevo, 1900; - Reprint izdanje. Zagreb, 1989.

8 Safvet-beg Bašagić, *Isto*, str. 116. i 117.

9 Mula Mustafa Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, prijevod s turskog, uvod i komentar, Mehmed Mujezinović, II dopunjeno izdanje, Veselin Masleša, 1987.

10 Citirano prema: *101 sevdalinka*, priredio: Munib Maglajlić, BZK Preporod, Gradačac, 2010., str. 90. O načinu odijevanja pjeva se i u sevdalinkama: *Evo danas devet godin' dana* (*Isto*, str. 29); *Mene dragi ostavio* (*Isto*, str. 75); *Hasan-aga Rašljanine* (*Isto*, str. 88); *Majka kara Šećer Salih-agu* (*Isto*, str. 123).

4 Safvet-beg Bašagić, *Dojmovi iz Secesije*, u: *Misli i Čuvstva (Nove pjesme)*, vlastita naklada, Sarajevo, 1905., str. 19-21.

5 Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, Svjetlost, Sarajevo, 1950. str. 23.

kao i *Ja kakva je Đulbegova kaduna*:

*Ja kakva je Đulbegova kaduna,/ odavle je do Stambola ne ima!/
Na nogam' joj sade fleli nalune,
pa nalunam' čiftijane panule,/ a pa njima čerečeli
košulja:/ sva je svilom naokolo istkana,/ a po sr' jedi suhim
zlatom protkana;/ košulju je trabolozom utegla,/ i biserli
pjevac-paftam' spasala./ Ja kakva je Đulbegova kaduna,
odavle je do Stambola ne ima!¹¹*

Sustavnije zanimanje za istraživanje, klasifikaciju i prezentaciju bosanske narodne nošnje započinje osnivanjem etnološkog odjeljenja Zemaljskog muzeja 1888. godine. Iste godine kao prvi etnološki materijal otkupljena je zbirka narodnih nošnji. Već 1891. godine Muzej je organizirao veliku izložbu narodnih nošnji u Beču, a prva stalna postavka Etnografskog odjeljenja otvorena je 4. 10. 1913. godine i sadržavala je originalne sobe sa figurama u narodnim nošnjama, raspoređenim po geografskim oblastima. Iz tog perioda datiraju djela Čire Truhelke¹² i Tome Bratića¹³ koja predstavljaju prve primjere sustavnog bavljenja pitanjem porijekla i tipologije narodne nošnje u BiH. Knjiga "Narodne nošnje u Bosni i Hercegovini", autorice Zorislave Čulić, u izdanju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, 1963. godine, bila je prva publikacija u kojoj je na cjelovit način predstavljen dio velikog bogatstva narodnih nošnji Bosne i Hercegovine koje je Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine sakupio tokom svojih dotadašnjih sedamdeset i pet godina djelovanja.¹⁴ Osnovni tipovi bosanskohercegovačkih nošnji, klasificirani su u knjizi na: seoske i gradske nošnje. Seoska nošnja podijeljena je prema tipu na tri osnovne geografsko-klimatske cjeline: srednjobosansku (uključujući i istočnu Bosnu), dinarsku (zapadna Bosna i Hercegovina) i posavsku. Istraživanjem narodne nošnje u Bosni i Hercegovini sustavnije su se posljednjih godina bavile etnologinje Zemaljskog muzeja u Sarajevu Ljiljana Beljkašić Hadžidedić (*Seoska zimska odjeća u BiH*, 1984; *Gradske nošnje u BiH u 19. stoljeću*, 1985./1996....) i Svetlana Bajić (*Nošnje iz Etnološkog odjeljenja*, 1985; *Vez, tkanje i pletenje u tešanjskom kraju*, 1987; *Koja je moja*

¹¹ Isto, str. 33.

¹² Čiro Truhelka, *Frigijska kapa, komad bosanske ženske nošnje*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, VI, 1894, str. 90-92.

¹³ Toma A. Bratić, *Narodna nošnja u Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja, 1.4. 1906.

¹⁴ Od iste autorice su i radovi: *Narodna nošnja u Posavini*, Glasnik Zemaljskog muzeja, sv.11, 1956, str. 71-93; *Narodna nošnja u Imljanima*, Glasnik Zemaljskog muzeja, sv. XVII, 1962; *Narodna nošnja u Hercegovini*, u: Rad IX Kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Mostaru i Trebinju, Sarajevo, 1963, str. 45; *Prilog proučavanju elemenata starobalkanske kulturne tradicije u narodnim nošnjama Bosne i Hercegovine*, Godišnjak ANU BiH, knj. IV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, 1966, str. 178.

košulja?, 2008. - izložba povodom 120 godina Zemaljskog muzeja u Sarajevu, ostvarena u suradnji sa Odsjekom za dizajn ALU u Sarajevu; *Čipka-kera: neprolazna ljepota*, 2010., a kojom je pokrenuta inicijativa za upisivanjem gračaničke kere na svjetsku listu nematerijalne baštine kao još jedan zanimljiv primjer sinteze istočnih (vez) i zapadnih (goblen) utjecaja.

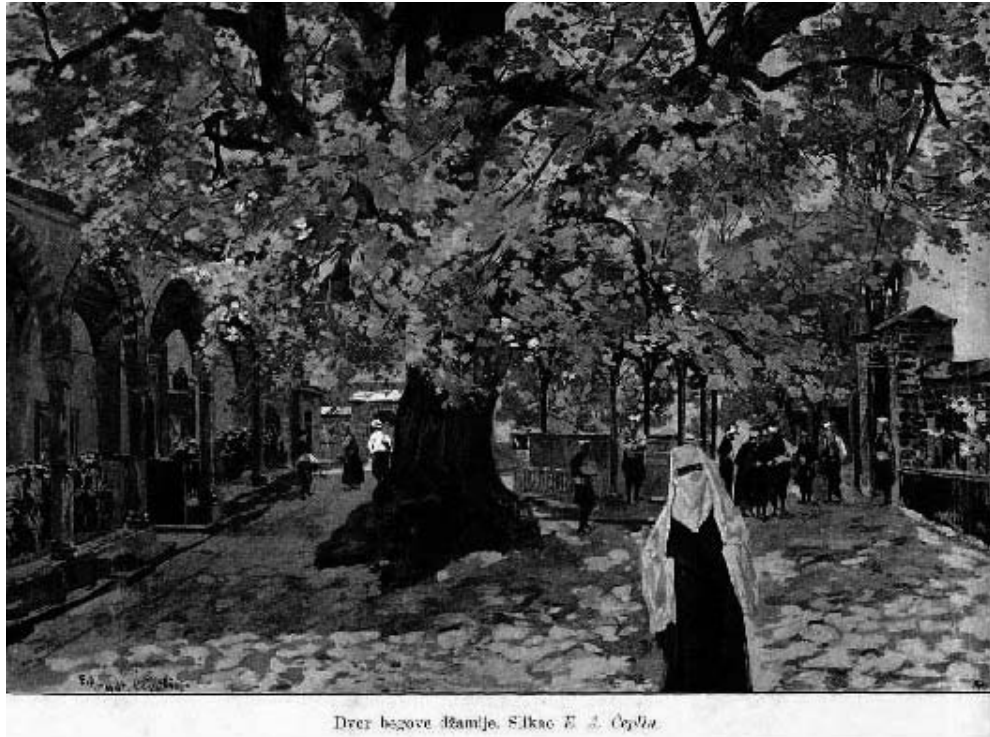
Gradska nošnja u BiH na kraju 19. stoljeća – tematizacije u djelima slikara „Nade“

U prvoj godini izlaženja časopisa „Nada“, u rubrici „Naša pisma“ iz 1895. godine navodi se podatak o djelovanju značajnog broja stranih slikara na prostoru Bosne i Hercegovine, koji i u „Nadi“ objavljuju izvorne umjetničke priloge. Između ostalih navode se imena čeških slikara Franza Leo Rubena, Ferdinanda Velca, Ljudevita Kube i Adolfa Liebschera; te braće Evalda Arndta Čeplina i Lea Arndta.¹⁵ Ostali autori koji su objavljivali svoje likovne priloge bili su Maximilian Liebenwein, Ivana Kobilca, njena učenica Rita Passini, slikarica Anka Lynker, Oton Iveković, češki fotograf František Topič. U nastavku teksta navest ćemo nekoliko primjera koji ilustriraju zanimanje spomenutih umjetnika za način odijevanja u Bosni i Hercegovini, zanimanje za tipologiju i specifičnosti narodnih nošnji i susret dvaju kulturnih krugova te opisati osnovne elemente muške i ženske gradske nošnje na razmeđu stoljeća.

Gradska, osobito ženska nošnja u BiH zadržala je orijentalne utjecaje sve do druge polovice 19. stoljeća, kako u krojevima tako i u izboru materijala. Materijali su uvoženi sa Istoka, ali i sa Zapada, najviše iz Venecije. Pored materijala domaće proizvodnje, u narodnim nošnjama na teritoriji BiH nalazimo krajem 19. stoljeća u manjoj mjeri i materijale manufakturne i tvorničke proizvodnje, dostavljene najčešće posredstvom dubrovačkih trgovaca (najviše somot i crvena čoha).¹⁶ Kako su orijentalni utjecaji bili zastupljeni u načinu odijevanja sve do druge polovine 19. stoljeća, žene svih nacionalnosti nosile su crne dimije, od satena ili atlasa, dok su bošnjačke žene nosile dimije svijetlih, pastelnih boja. Begovske žene nosile su dimije od skupocjene svile, vezene zlatom. Sačuvane građanske nošnje s kraja 19. stoljeća pokazuju da se ženska nošnja sastojala iz košulje od tankog pamučnog ili svilenog beza, pravo krojene iz jednog komada tkanine, a uz nju su se nosile i gaće od istog ili debljeg platna, širokih nogavica, skupljene

¹⁵ Vidjeti: „Nada“, br.14, 15.7.1895., str. 275.

¹⁶ Krajem 19. stoljeća, sve je raširenija „aladža“ i „šamaladža“ - pamučna ili svilena prugasto tkana tkanina, tamnocrvene ili tamnoplave i bijele boje te „atlas“, jedna vrsta svilenog satena. Od ovih su materijala izrađivani ženske ječermice i kratke ili duge anterije. Najviše su upotrebljavani čoha, somot, aladža, šamaladža, atlas, kao i razne vrste svile i brokata, a zatim i pamučni i svileni „bez“, tj. platno. Nakon dolaska Austro-Ugarske, sve se više upotrebljavaju tvornički materijali.

Džer begove džamije. Slika E. J. Čopića.

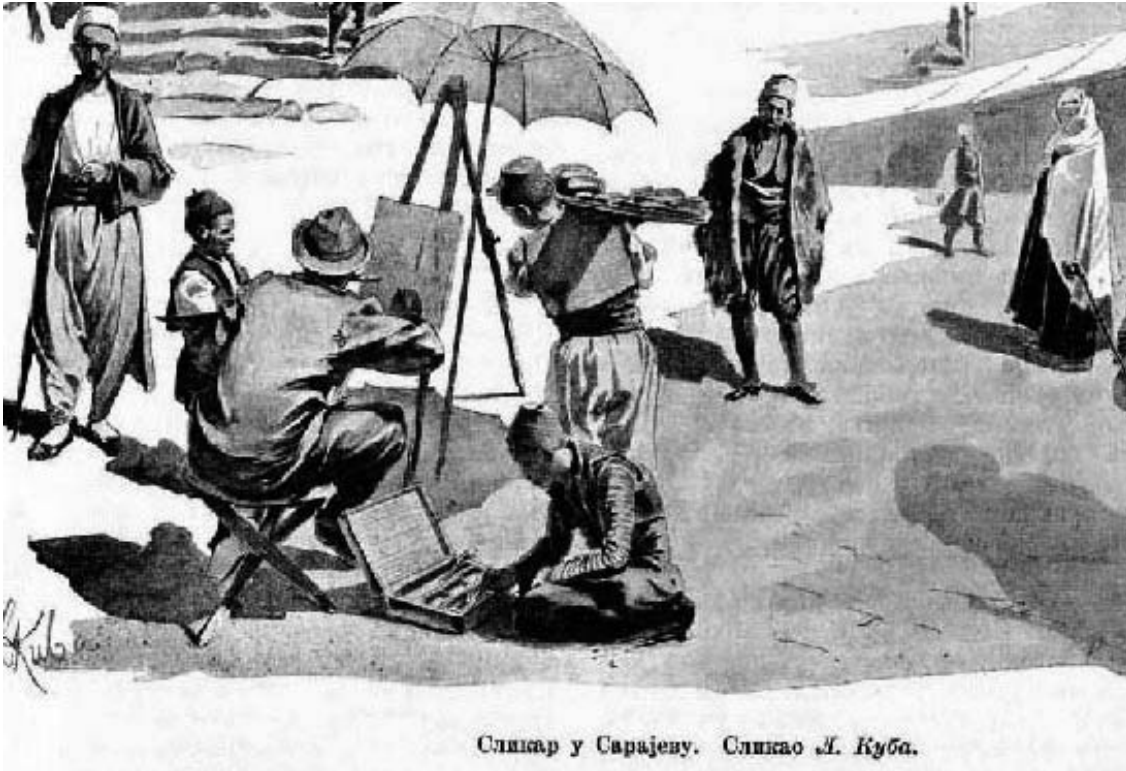
pod koljenom. Na gornjem dijelu tijela, preko košulje, nosili su se: *fermeni* - vrsta jeleka bez rukava, iznad struka, otvoreni na prsima i *ječerme* - krojene od svile ili kadife, ukrašene zlatnim trakama ili zlatovezom, a koje se za razliku od fermena vežu ili kopčaju na krajevima. Udate žene oblačile su preko košulje i *anteriju* (vrstu duge košulje od somota ili svile sa bogatim zlatovezom, sprijeda otvorenom, na grudima s većim izrezom i zvonastog kroja te dugim, pri dnu, rasječenim rukavima). Gornji dio nošnje odvajan je pojasom koji je mogao biti od tkanine ili metala, sa filigranskim kopčama tzv. *paftama* i granulacijom. Na glavi su djevojke nosile *fesiće* sa cvijećem. Udate žene nosile su *kalkan-kape* (plitke kape ukrašene nakitom-o.a.) sa zlatnim ili srebrnim tepelukom na tjemenu i resama od crne svile unaokolo. Pravoslavne djevojke omatale su pletenice oko glave, a oko kapice, na sredini, iznad čela, vrpcom bi bio pričvršćen prsten (ponekad s dijamentima). Djevojke jevrejskog porijekla nosile su *kapice-tokado* (okruglog oblika, bez omotanog platna - o.a.), urešene dukatima ili sitnim turskim novcem.¹⁷

17 Književnica i prevoditeljica Laura Papo Bohoreta (1891-1942) opisala je sefardsku nošnju u Bosni i Hercegovini: „(...)Kada putnik namjernik posjećuje Bosnu, on se divi našoj slikovitoj zemlji punoj lijepih boja, nošnji i odijela, fesova i turbana, on vidi među njima i tokada (ženske kape) u obliku broda, susreće tokade sa kičankom koje se danas mogu izbrojati i koje vrlo brzo trebaju nestati - sve ovo što ovdje spominjemo upada mu u oči. Ne sumnja i ne domišlja se stranac da su ove žene ovako obučene kćerke one grane Izraela španjolskog Jevreja, žrtve Tomasa Torqueniade i mračnjaštva srednjeg vijeka.“ Vidjeti: Laura Papo Bohoreta, *Sefardska žena u Bosni*, Sarajevo, 1931./reizdanje, Connectum, Sarajevo, 2005.)

Muslimanke su, pri izlaženju izvan kuće, obavezno nosile *feredžu* ili *zar*, a koje su se nosile preko cijelog tijela, u vidu ogrtača koji su pokrivali glave, ramena i poprsja, poput širokog mantila. Feredža se u pravilu izrađivala od modre basme ili crne čohe, a kod begovica i od tamnozeleno. Uz feredžu su se nosila i tri pokrivača od bijelog, tankog platna. Jedan pokrivač je dolazio na glavu i čelo, i zvao se *čember*, drugi preko lica, odnosno usta, vezivao se na tjemenu i zvao se *jašmak*, treći je pokrivač cijelu glavu i padao unaokolo, do pola leđa i zvao se *dušeme*. Ovako obučena žena imala je mali otvor oko očiju. Begovske žene nosile su i “peču”, tj. komad crnog postavljenog platna, vezanog srmom, sa prorezima za oči. Žene su dlanove pokrivala tankim rukavicama. Žene na selu, nižeg imovinskog statusa zaodijevale su se u *bošče* - četverougona platna od lana ili konoplja. Uz feredžu su se prilikom izlaska obuvale žute čizme od mekane kože zvane *tomak*. Za kretanje oko kuće nošene su drvene *nanule* i papuče, a u zimskim mjesecima *mestve* i čizme od mehke žute ili crvene kože, a krajem 19. stoljeća nose se cipele raznih vrsta po bečkoj modi.

Krajem 19. stoljeća zarovi počinju da potiskuju feredžu. *Zar* se izrađivao od basme, raznih vrsta svile, zvane „damaske“, a kasnije sa dolaskom Austro-Ugarske, najviše od puplina za ljeti i od štofa za zimski period. *Zar* nije bio ukrojena odjeća, već iz jednog komada sastavljen ogrtač, čiji je donji dio bio nabran u struku i služio kao suknja, dok se gornji, otvoren, prebacivao preko glave i omotavao oko ramena.

Osnovne elemente muške nošnje činili su: *čakšire* (hlače), *anterija* (duga košulja) i *gunj* (prsluk).

Сликарь у Сарајеву. Сликао Л. Куба.

Preko pasa, stariji i ugledniji muškarci obično se nosili *bensilah* – široki kožni pojas u kojem je stajao pribor za pušenje (lula, duhan kesa, kresivo, mašica za žar, veliki i mali nož, sitni novac i sl.). Na glavi su muškarci nosili kape od pusta, omotane šalom, a od sredine 19. stoljeća sve češće fes – i to pripadnici svih konfesija, pri čemu je razlika bila samo u bojama i detaljima.

Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće – duge suknje i bluze po bečkoj modi sve više zamjenjuju *dimije* i jelečiće, a i muškarci se sve više odijevaju *a la franca*. Na ulicama većih gradova, u tom prijelaznom periodu, istovremeno su se mogli vidjeti i jemenije, zarevi, fesovi, feredže i dimije, ali i šeširi, duge suknje, sakoi, prsluci, polucilindri, žaketi i kravate. Uz broj posvećen velikim konjskim trkama na Butmiru („Nada“ br. 14, 15.7.1895., tekst na str. 270, pod naslovom: *Velike konjske trke u Butmiru 1895.*) stoji: „(...)Najzad sva ta plima i sojeka šarenijeh traka, *fesova i šešira, istočne i zapadne nošnje.*“ Susret mode *alaturca* i *alafranga* bio je, osim u vrijeme velikih takmičenja na Ilidži ili konjskih trka na Butmiru¹⁸, osobito zamjetan prilikom sudjelovanja BiH na velikim svjetskim izložbama 1896., 1897., 1898. i 1900. godine. Na fotografijama publiciranim u „Nadi“, a koje prikazuju Nj.E. belgijskog kralja Leopolda II prilikom prijema predstavnika bosanskog paviljona u Bruxellesu 1897. godine¹⁹, kao i na onima

18 Vidjeti: „Nada“ br. 20, 15.10.1895., str. 381 (Mujaga Mulalić iz Livna i Grof Voss na gađalištu na Ilidži)

19 Vidjeti: „Nada“ br. 17, 1.9.1897., str. 338. Na strani 339. navode se imena članova bh. delegacije među kojima su bili Mehmed-beg Kapetanović, sarajevski gradonačelnik; Kosta Hörmann, dvorski savjetnik, direktor Zemaljskog

sa bečke (1898.) i pariške izložbe (1900.), prikazani su muškarci u karakterističnoj kombinaciji odijela *alafranga* sa leptir mašnom ili kravatom, ali sa fesom na glavi. Takav način odijevanja imali su na razmeđu stoljeća ugledni građani neovisno o nacionalnoj ili vjerskoj pripadnosti, poput Ibrahim-bega Kapetanovića, načelnika Mostara u odijelu zapadnog kroja sa fesom²⁰, ali i Silvija Strahimira Kranjčevića koji je nosio tradicionalnu hercegovačku nošnju sa prslukom i širokim pojasom, upotpunjenu kravatom prilikom svoje prve službe u Mostaru (fotografija iz 1886.)²¹

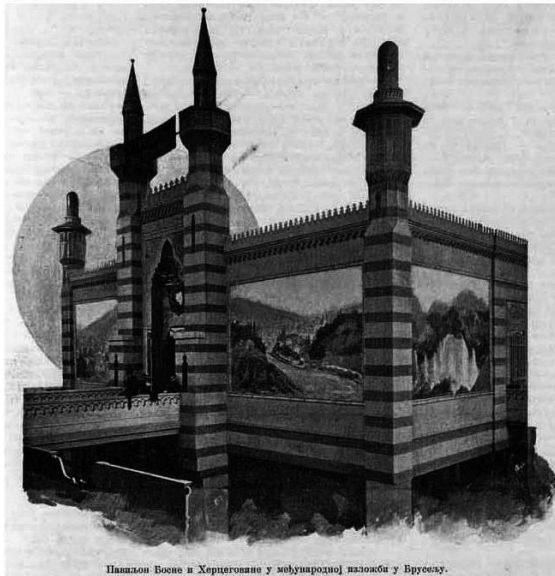
O orijentalizmu u viđenju i razumijevanju Bosne

Odnos između tradicije i moderniteta vrlo je zanimljiv i u arhitektonskim stilovima na prijelazu stoljeća, ponajprije u vezanosti, s jedne strane, za neomaurski stil, a s druge, za promišljenu reinterpretaciju tradicionalne, osmanske arhitekture. Upravo se u odmaku od (nametnutog) neomaurskog stila, kao jednog od neohistorijskih stilova karakterističnih za vrijeme *fin-de-sièclea* u Bosni, prema definiranju tzv. bosanskog sloga u arhitekturi,

muzeja i urednik „Nade“, ugledni trgovac Jeftan Despić; ugledni bankar Ješua Salom; književnik Riza-beg Kapetanović itd.

20 Vidjeti: „Nada“, br.4, 15.2.1897., str. 79. Ibrahim-beg Kapetanović za svoje zasluge bio je nagrađen medaljom IV. razreda viteškog nišana Fr. Josipa i redom željezne krune III. razreda.

21 Usporediti sa tradicionalnom muškom nošnjom u Hercegovini, vidjeti: Svetlana Bajić, *Tradicijska nošnja u Hercegovini na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, javno predavanje, MFB, Sarajevo, novembar 2006.godine

Павилон Босне и Херцеговине у међународној изложби у Бриселу.

Fotografiju paviljona objavljena u: "Nada" br. 12., 1898.g.

a koji pokazuje da se najbolje karakteristike tradicionalne gradnje mogu očuvati živim i usuglasiti sa zahtjevima modernog vremena, otkriva i jasni rez sa tradicijom orijentalističkog viđenja bosanske kulture i društva i svijest o potrebi zaštite autohtonih vrijednosti. Arhitektura bosanskih paviljona na tadašnjim velikim svjetskim izložbama kao i određeni broj tekstova objavljenih u „Nadi“ koji govore o prvom susretu sa Bosnom, njenim stanovnicima i načinom života, otkrivaju u stanovitoj mjeri pristup *orijentalizma*, karakterističan za autore koji dolaze iz zemalja dominatno zapadne kulture, u okviru zajedničke, austro-ugarske uprave. Bosanski paviljon na izložbi u Beču²² projektiran je u *neomaurskom* stilu – stilu koji je upravo odgovarao viđenju Bosne kao nečemu egzotičnom, drugačijem, onom „drugom“ u zapadnoevropskom kulturnom kontekstu²³ pa su u cilju iskazivanja tog orijentalizirajućeg viđenja primjenjivani stilovi koji niukoliko nisu bili autohotni za ovo podneblje već za magrebsku odnosno mozarapsku arhitekturu. Elemente neomaurskog stila primijenio je i svestrani kustos, direktor Zemaljskog muzeja i urednik *Glasnika Zemaljskog muzeja*, dr Čiro Truhelke (1865-1942) prilikom dekoracije dijela dvorane Društvenog doma 1903. godine.²⁴ Riječima Edwarda

22 Fotografiju paviljona vidjeti u: "Nada" br 12, 15.6.1898., str. 188.

23 Ovakva će se reprezentacija Bosne nastaviti i kroz arhitekturu paviljona Kraljevine Jugoslavije između dva svjetska rata. O ovome vidjeti iznimno instruktivan tekst Aleksandra Ignjatovića pod naslovom *Periferna imperija i unutrašnja kolonizacija: jedan istorijski primjer*, „Vizura“, Sarajevo, 2/2008, str. 149-163. Tekst tematizira primjere jugoslavenskih oficijelnih paviljona Stjepana Hribara i Josipa Seissela na svjetskim izložbama u Parizu i dodataka „Bosanskog kioska“ iz 1925. i „Bosanske kuće“ iz 1937. godine kao primjere *imperijalističkog zahvata*.

24 Ova dekoracija izvedena je povodom dvadestogodišnjice dobrotvornog društva, tzv. Gospojinskog društva u

Saida, *orijentalizam* se može razumijevati i kao način mišljenja, kao sustavna disciplina snagom koje je evropska kultura bila u mogućnosti kontrolirati – i čak proizvoditi – Orijent politički, sociološki, vojno, ideološki, znanstveno i imaginativno u vremenu nakon prosvjetiteljstva, a kojim je evropska kultura zadobila snagu i identitet, postavljajući se nasuprot Orijentu kao nekoj vrsti surogata i, čak, mračnoga ega.²⁵ Tekstovi Wilme pl. Kallay, supruge Benjamina Kallaya, austrougarskog ministra financija i Upravitelja Bosne i Hercegovine (1882-1903), objavljeni u „Nadi“ u velikoj mjeri otkrivaju takav stav, uz svu dobronamjernost akcija i projekata koje je ova agilna dama potaknula za svog boravka u Bosni.²⁶

Upravo tih godina sve su glasniji bili glasovi onih arhitekata koji su u tradicionalnoj osmanskoj stambenoj arhitekturi prepoznavali određeni broj elemenata koji su bili usuglašeni sa nekim principima moderne arhitekture, od skladne dispozicije u prostornom ambijentu; čistih, kubičnih volumena; polifunkcionalnosti unutrašnjeg prostora itd.²⁷ i koji su se zalagali za oblikovanjem tzv. *bosanskog sloga* u arhitekturi. Spomenimo, između ostalog Rezoluciju o zaštiti spomenika kulture koju je Josip Vancaš (1859-1932), kao zastupnik u Saboru, podnio 1911. godine, a srodna su bila istraživanja u tom smjeru i arhitekta Rudolfa Tönniesa²⁸ i Josipa Pospišila. Kada je arhi-

Sarajevu, pod pokroviteljstvom Willme pl. Kallay. Vidjeti „Nada“, br. 9, 1.5.1903., str.117.

25 Edward W. Said, *Orijentalizam*, Svjetlost, Sarajevo, 1997., str. 17.

26 „Muhamedanka je kao dobrodušno, bezazleno dijete, boji se od nepoznatog i povjerenje i naklonost njezinu može steći samo došljednim zanimanjem s njome i s onim sitnarijama koje nju interesuju. Ali ona je isto tako, kao i dijete zahvalne i nepokvarene naravi. Svakoj sitnici raduje se od srca (...) Konverzacija je dabome dosta ograničena, ali ipak za to ne treba misliti da Muhamedanke nemaju za to sposobnosti. To nikako. Ja sam imala često prilike, da se uvjerim o oštroumlju gdje koje Muhamedanke, (...)“; Wilma pl. Kallay, *O našem ženskom svijetu*, „Nada“,br.10, 15.5.1895., str. 189.

27 Student Otto Wagnera, Ernst Lichtblau napravio je niz akvarela i studija tradicionalne osmanske stambene arhitekture u okolici Jajca prilikom posjete Bosni 1904. godine. Te su studije objavljene u bečkom časopisu „Der Architekt“ 1907. godine. Vidjeti: Ibrahim Krzović, *Arhitektura secesije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2004., str. 191.

28 Rudolf Tönnies (1869-1929) pripremao je crteže, skice i makete osmanske arhitekture za jubilarne izložbe u Beču i Parizu. Godine 1900. uredio je interijer Istočne dvorane u Gospodskom klubu u orijentalnom stilu. U dopisu Zemaljske vlade od 24.2.1917. godine, a u vezi s dodjelom titule građanskog savjetnika Rudolfu Tönnies stoji: „1897-1904 arhitekt Tönnies radi studije o bosanskom načinu gradnje kroz snimanje velikog broja tipova osmanske orijentalne kuće i imao je posebno zanimanje za orijentalnu unutrašnju arhitekturu i primijenjenu umjetnost radi potreba izvoza i pokušao je ovu umjetnost prilagoditi modernim potrebama.“ ABH-ZMF-opća građa, br. 3296, š.8.3., 1917.

tekt Karl Panek, honorarni arhitekt građevinskog odsjeka Zemaljske vlade u periodu 1899-1901, projektirao paviljon Bosne za svjetsku izložbu u Parizu 1900. godine²⁹, ovaj je projekat dijelom bio inspiriran i autohtonom arhitekturom, konkretno kulom Gradaševića u Gradačcu.³⁰ Unutrašnjost ovog paviljona („Bosanski ciklus“) dekorirao je ugledni slikar i dizajner secesije, Alfons Mucha.³¹

O zaru i feredži - nekad i danas

Jednako goljive rasprave vodile su se u prvim dekadama 20. stoljeća i oko načina odijevanja, osobito žena muslimanske vjeroispovjesti, ali i u nekim pitanjima vezanim uz odijevanje muškaraca. Muslimansko žensko pitanje uključivalo je rasprave o zaru i feredži, a najveći intenzitet ovih polemika vodio se između dva svjetska rata i otvorao je bolno pitanje o niskom stupnju uključenosti ženskih osoba islamske vjeroispovjesti u javnom životu, u novim socio-političkim i ekonomskim okvirima, a u čemu je austrougarska uprava postigla najlošije rezultate.³² Na stanoviti način, može se reći da je pitanje nošenja zara i feredže bilo prvorazrednim društvenim pitanjem u bosanskom društvu od vremena dolaska Austro-Ugarske pa sve do donošenja

29 Austrougarska uprava željela je svojim predstavljanjem u Parizu naglasiti da je za kratko vrijeme od dvadeset godina učinila mnogo na poboljšanju privrede, ekonomije, prometa, obrazovanja i kulture u Bosni i Hercegovini i ovaj paviljon, nimalo slučajno, bio je smješten između austrijskog i ugarskog izložbenog dijela, što je odražavalo poseban položaj Bosne u Carstvu. Novi režim bio je posebno ponosan na predstavljanje državnog školstva u Bosni i Hercegovini (osnovnog, srednjeg i zanatskog) te su bili izloženi radovi đaka zanatskih i stručnih škola u drvetu, metalu, te radovi djevojačkih škola, (vezovi, čipkarstvo i narodne nošnje). Na pariškoj izložbi izlagale su i državne radionice: Središnja radionica vlade u Sarajevu, Vladine radionice za inkrustraciju u Foči i Livnu, Vladina radionica za tkanje čilima u Sarajevu i Fabrika beza i veza u Sarajevu. Bosansko čilimarstvo i tkanje dobilo je šest priznanja, od toga jednu zlatnu i jednu srebrenu medalju. Bosanske tkalje i vezilje kao i bosanske zanatlije obučeni u narodne nošnje izrađivali su svoje predmete u bosanskom paviljonu.

30 Vidjeti: „Nada“, br.8, 15.4.1900., str. 121. Fotografija kule Gradaševića reproducirana je u „Nadi“ br.8, 15.4.1900., str.121.

31 Mucha je i autor plakata za bosanski paviljon i on ga je kreirao na tipičan način za to vrijeme: djevojka u narodnoj nošnji sa predmetima visokog zanatlijskog umijeća u rukama. I Panek i Mucha bili su nagrađeni za svoj rad zlatnom i srebrnom medaljom.

32 Tako će 1911. godine muslimanski zastupnici u Saboru, u težnji očuvanja „islamskih vrijednosti“ i morala, izglasati odredbu da muslimanska ženska djeca nisu obavezna pohađati školu. O poraznim posljedicama takvih stavova gorljivo se osvrtao upravo Safvet beg Bašagić u listu *Behar* naglašavajući važnost obrazovanja upravo za zaštitu islamskih kvaliteta i vrijednosti. Vidjeti: Mirza Safvet, *Sto i jedan hadisi šerif*, Behar, br. 12, 15.10. 1903., str. 177-179.

zakona o zabrani njihova nošenja 1950. godine.³³ Rasprave je poticala i muška odjeća, prvenstveno pitanje nošenja fesa ili šešira.³⁴ Reaktualizacija zanimanja za način odijevanja i ulogu odjeće kao simbola i nositelja identiteta na prijelazu u novo, 21. stoljeće u djelima niza autora mlađe i srednje generacije (Maja Bajević, Damir Nikšić, Asim Đelilović, Dalida Karić-Hadžiahmetović, Kurt & Plasto, Alma Suljević, Gordana Anđelić-Galić...) otkriva potentne oblikovno-problemske potencijale razumijevanja i interpretiranja savremenog bh. društva i njegove stvarnosti upravo kroz prizmu načina odijevanja, u sada novim i izmijenjenim političkim i geostrateškim okvirima, a u kojima se u pitanju izbora (i slobode) odijevanja reflektira i složena stvarnost evropskih političkih i kulturnih integracija i odnosa prema *drugom* i odzvanja eho pitanja i dilema koje su dinamizirale bh. javnost još i prije stotinu godina.

33 Narodna skupština Republike Bosne i Hercegovine 29.9.1950. godine donosi zakon o zabrani nošenja zara i feredže. U članu 1. spomenutog zakona stoji: „Izražavajući želje narodnih masa, radnih kolektiva i masovnih organizacija, a u cilju da se otkloni vjekovna oznaka potčinjenosti i zaostalosti žene muslimanske, da se olakša ženi muslimanki puno korištenje prava izvojevanih u Narodno-oslobodilačkoj bori i socijalističkoj izgradnji zemlje i da joj se obezbijedi puna ravnopravnost i šire učešće u društvenom, kulturnom i privrednom životu zemlje zabranjuje se nošenje zara i feredže i svako pokrivanje lica žene. Član 2: Zabranjuje se prisiljavanje ili nagovaranje žene da nosi zar i feredžu, odnosno pokriva lice kao i svaka druga radnja usmjerena na podržavanje nošenja zara i feredže i pokrivanje lica žene. Član 3: Kazniće se do 3 mjeseca lišenja slobode ili novčanom kaznom do 20 000 dinara: a) ko nosi zar ili feredžu, odnosno pokriva lice, b) ko od svojih ukučana zahtijeva da nosi zar ili feredžu, odnosno pokriva lice. Član 4: Kazniće se lišenjem slobode sa prinudnim radom do 2 godine ili novčanom kaznom do 50 000 dinara: a) ko silom, prijetnjom, ucjenom ili drugim sličnim sredstvima nastoji da se nosi zar i feredža, odnosno okriiva lice žene, b) ko, zloupotrebljavajući vjerska osjećanja, koristeći predrasude i zaostalost ili na bilo koji drugi način, vrši propagandu da se nosi zar i feredža, odnosno pokriva lice žene.“ (*Službeni list Narodne republike Bosne i Hercegovine*, broj 32/50, god VI, 5.10.1950, str. 427- 428.)

34 Kada je reis-ul-ulema Džemaludin Čaušević odobrio nošenje „kapa se strehom“ muslimanima koji su služili austrougarsku vojsku, tvrdeći da islam svojim sljedbenicima ne zabranjuje nošenje ovakvih kapa niti pripisuje neku posebnu nošnju za muslimane, došlo je do velikih polemika. Najglasniji protivnici ovakvih stavova bili su tradicionalni krugovi. Dževad-beg Sulejmanpašić objavio je 6.10.1925. godine u „Jugoslovenskom listu“ tekst „Za šešir, a protiv fesa“, kao odgovor određenom O.K. koji ga je nešto ranije, u istom listu, u tekstu pod naslovom „Protiv šešira“ optužio da se stavio u kampanju uvođenja šešira među bosanskim muslimanima, smatrajući to uvredljivim i nedopustivim za vjerska osjećanja. Vidjeti detaljnije u: Adnan Jahić, *Hikmet- riječ tradicionalne uleme u BiH*, Tuzla, 2004, str. 20.

Summary الموجز

THE DRESSING CODE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA BETWEEN 19TH AND 20TH CENTURIES: THE ROLE AND THE SIGNIFICANCE OF ILLUSTRATIONS AND ARTICLES PUBLISHED IN MAGAZINE „NADA“ (1895-1903) IN BLENDING OF THE TWO CULTURES¹

Aida Abadzic Hodzic, Ph.D.

A unique blend and interaction of two cultural identities known as *a la Turka* and *a la Franca*, took place in Bosnia and Herzegovina between 19th and 20th centuries. This remarkable and multilayered phenomenon that occurred in the midst of specific historical circumstances on this territory and departure of the old (Ottoman) and arrival of the new (Austro-Hungarian) administration left behind a specific trace in the architecture, urban structure, design, artistry and the code of dressing of the time. Foreign travelogue writers, and painters from Austro-Hungary who visited Bosnia and Herzegovina showed considerable interest in this particular aspect of local culture which was reflected not only at the occasions of grand scale events such as the decor of Bosnian pavilions in international exhibitions (Budapest, 1896; Brussels 1897; Vienna 1898; Paris 1900), but also in everyday life, dressing style and new culture of spending the leisure time. This phenomenon was perceived in various manners, at the same time revealing its complex social, economic, political and cultural background- it ranged from 'orientalizing' image of Bosnia and its people to an attempt to having a comprehensive understanding of its autochthonous values and potentials of its tradition. Illustrations and articles brought in 'Nada', a magazine for education, leisure and arts published as an illustrated literary review in period between year 1895 to 1903 by Austro-Hungarian government in Sarajevo whose first editor in chief was Costa Hörmann, had a particular significance in recording and observing these trends. Articles and illustrations published in magazine 'Nada' offer interesting, significant and up to now absolutely neglected source of information needed for laying out a broader framework for resolving the problem of a complex social, economic, political and cultural phenomenon of the interaction of two cultural traits *a la Turca* and *a la Franca*, which in this time period could be observed in numerous discussions in magazines and daily papers, with a special accent on changes that occurred in dressing style. These debates and discussions have gained new farther reaching dimensions today, in new political and integrational processes.

¹ A part of the lecture delivered at the international symposium *Clothes as a symbol of identity* held at the Technical faculty in Bihac, 23rd-25th May 2011.

ثقافة الأزياء في البوسنة والهرسك عند الانتقال من القرن التاسع عشر إلى القرن العشرين: دور وأهمية الصور والملحقات في مجلة "نادا" (١٨٩٥-١٩٠٣) في ملتقى دائرتين ثقافيتين¹

أ. د. عايدة أباجيتش خوجيتش

حدث في البوسنة والهرسك عند الانتقال من القرن التاسع عشر إلى القرن العشرين لقاء متميز وفريد واختلاط بين الدائرتين الثقافيتين التركية والإفريقية. إن هذه الظاهرة المثيرة والمتشعبة، التي حدثت نتيجة ظروف تاريخية خاصة في هذه المناطق، بعد انحسار الحكم القديم (العثماني) وظهور الحكم الجديد (النمساوي الهنغاري)، تركت أثرا متميزا في الهندسة المعمارية والعمارة والتصميم والتداول الفني والأزياء في ذلك العصر. لقد أبدى الرحالون الأجانب والمهندسون المعماريون والرسامون في الحكومة الوطنية الذين عاشوا في البوسنة والهرسك اهتماما كبيرا بهذا الجانب المتميز من ثقافة البوسنة والهرسك، والذي برز في محتويات ضخمة مثل ديكورات الأجنحة البوسنية في المعارض الدولية الكبيرة (بودابست ١٨٩٦؛ بروكسل ١٨٩٧؛ فيينا ١٨٩٨؛ باريس ١٩٠٠). وكذلك في الحياة اليومية. وفي الأزياء، والثقافة الجديدة في تمضية وقت الفراغ. لقد كانت الظاهرة المذكورة تفسر بطرق مختلفة، كاشفة في الوقت ذاته عن خلفيتها المركبة اجتماعيا واقتصادية وسياسيا وثقافيا - من الرؤى الاستشراقية للبوسنة وسكانها إلى محاولات الفهم الأكثر شمولاً للقيم الأصيلة ومصادر تكوين التراث. كانت هناك أهمية خاصة في تسجيل هذه الظواهر ومتابعتها للملحقات المصورة والنصية التي نشرت في مجلة "نادا" للتعليم والتسلية والفن، والتي كانت تصدرها الحكومة الوطنية في سراييفو في صورة مجلة أدبية مصورة بين عامي ١٨٩٥ و ١٩٠٣. وكان أول رئيس تحرير فيها كوستا هورمان Kosta Hörmann. تقدم ملحقات مجلة "نادا" النصية والمصورة مصدرا مثيرا ومهماً وغير مدروس البتة حتى اليوم، لرسم الإطار لهذه الظاهرة المركبة اجتماعيا واقتصاديا وسياسيا وثقافيا في التقاء الدائرتين التركية والإفريقية، والتي تميزت في تلك الفترة بمناقشات كثيرة على صفحات المجلات، ولاسيما حول تغير الأزياء. ونحن نرى أن تلك النقاشات اليوم، في السيرورات السياسية والاندماجية، تكتسب أبعادا جديدة وأكثر تأثيرا.

¹ جزء من المحاضرة التي أقيمت في الندوة العالمية "النقاب رمز للهوية" التي أقيمت في كلية الهندسة في بيهاتش، ٢٣-٢٥ مايو ٢٠١١.